

Неъматулло МУҲАМЕДОВ,
Ўзбекистон халқаро ислом академияси
“Ислом тарихи ва манбашунослиги IRCICA”
кафедраси мудири, тарих фанлари
доктори, доцент.
e-mail: nematulloh@mail.ru

ШОИР ХАЁЛИЙНИНГ ЗАНГИ ОТА ФАОЛИЯТИГА ОИД ШЕЪРИ ТАҲЛИЛИ

АНАЛИЗ СТИХОТВОРЕНИЯ ПОЭТА ХАЙАЛИ ПО ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЗАНГИ АТА

ANALYSIS OF THE POETRY OF HAYALI ON THE ACTIVITIES OF ZANGI ATA

Аннотация: Ушбу мақолада Яссавия тариқати машҳур намояндаси Занги ота (Ойхожа ибн Тошхожа, XIII аср) фаолияти ўрта аср манбалари асосида тадқиқ этилган. Шоир Хаёлий қаламига мансуб шеър ва қўлғазмаси таҳлил қилинган. Ушбу қўлғазма Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Абу Райхон Беруний номидаги Шарқишунослик институти Қўлғазмалар фондида сақланади.

Таянч сўз ва иборалар: Занги ота, занжи, занги, Хаёлий, Шош, қўлғазма, зиёратгоҳ, чўпон, мазор.

Аннотация: В данной статье на основе средневековых источников изучена деятельность известного представителя Яссавитского тариката Айхаджы ибн Ташхаджа, известный в народе как Занги Ата (XIII век). В частности анализированы рукописи и стихи поэта Хайали храняемые в фонде рукописей Института востоковедения имени Абу Райхана Бируни Академии наук Республики Узбекистан.

Ключевые слова: Занги Ата, занджи, занги, Хайали, Шах, рукопись, святыня, пастух, могила.

Abstract: In this article, based on medieval sources studied activity of well-known representative of Yassawi Tariqah Ayhadzha ibn

Tashhadzha, popularly known as Zangi Ata (XIII century). Specifically analyzed manuscripts and poems of poet Hayaliy based on the manuscripts kept in the fund of manuscripts of the Institute of Oriental Studies named after Abu Raikhan Biruni of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan.

Key words: Zangi Ata, zandzhi, zang, Hayaliy, Shash, manuscript, shrines, shepherd, grave.

Занги ота зиёратгоҳи Марказий Осиёдаги ноёб тарихий обидалардан бири бўлиб, у XII–XIII асрда яшаб фаолият юритган, ислом оламидаги мутасаввиф донишмандлардан бири – Ойхожа ибн Тожхожа номи боғлиқ. Занги отанинг асл исмлари Ойхожа ибн Тошхожа (ваф.1258 й.) бўлиб, яссавия тариқатининг машҳур намояндаларидан биридир. У Арслонбобнинг авлодидан (эвараси) бўлган. Бу зот қора танли бўлгани учун занги, ҳурмат юзасидан ва олий ҳимматлиги учун Занги бобо Ҳимматий деб аташган.

Занги отанинг халқлар олдидаги улуг ифтихорий хизматлари, инсонларга кўрсатган юксак ва олиҳиммати, ул бузруквор шайхнинг тахаллуси (Ҳимматий) билан уйғун ва мутаносиб равишда тилга олинган [10:31-38].

Занги отанинг асл туғилган ва яшаган маскани Шош (Тошкент) вилояти бўлиб, Тошкент билан Қовунчи оралиғидаги Зангиота номли қишлоқдир (Занги ота Тошкент шаҳрининг Самарқанд дарвоза кўчасидаги Зангиота маҳалласида туғилиб, ўсган деган тахминлар ҳам бор). Занги ибораси билан нисбат берилиши, у кишининг қора ранг бўлишининг рамзий ифодасидир [10:7].

Халқ орасидаги ривоятларга кўра, Занги ота номи улуг Шайх Хожа Аҳмад Яссавий томонидан берилган. Хусусан, адиб ва ношир Асрор Самад келтирган ривоятга қараганда, Тожхожа отанинг оиласида ўғил фарзанд туғилгач, у чақалоқнинг чилласи чиқиши билан Қовунчи яқинидаги қишлоқдан Ясси қишлоғига от отлаб, туя қўмлаб, қанча йўллар босиб келиб, гўдакни Яссавийнинг этагига солди. Яссавий чақалоқнинг оғзига туфлар экан, уни шундай дуо қилди: “Илоҳим, шу гўдаккинага илму маърифат ато қилгин, солих амалларни қилишида ўзинг қўллагин, токи келажакда улуг пир бўлиб етишгай. Модомики, бу гўдаккинани бизга назр қилибдилар, бизга бахшида

килинадиган барча хайрларнинг аввалини шу гўдакка бағишлаймиз”. Яссавий дуо ўқиб болани отасига қайтарар экан, ўғлинг занжи туғилибдур, ўзининг араб аждодига тортибдур, деб қўйган. Шу бўлибми ёки кейинроқми, боланинг исми Аҳмад Яссавий марҳамати билан Ойхожа деб аталган бўлса ҳам, уни эркалаб Занжи ёки Занги деб атайдиган бўлдилар [1:10].

Айрим қўлёзма ва тошбосма асарларда қайд этилишича, Шош вилоятидан чиққан йирик машойих – Занги отани маҳаллий аҳоли эҳтиром билан Занги бобо (Занги бува), дер эканлар [4:7].

Занги ота “подачилар пири” сифатида машҳур бўлганлари сабабли у кишини кўпинча Чўпон ота деб ҳам атаганлар [9:5-8].

Бу ҳақда тарихчи Фахриддин Али Сафий “Рашахот айн ал-ҳаёт” («Оби ҳаёт томчилари») асарида таъкидлаган: “Занги ота лаби қалин, қоп-қора киши бўлиб, олдиниға чўпон бўлиб, саҳрода Тошкент аҳлининг сигирларини боқиб (чўпонлик) подачилик қилар эдилар” [11:19].

Ривоятларга қараганда, Занги ота умр бўйи подачилик билан машғул бўлган ва жамоанинг мол-ҳолини ёз мавсумида Ғарбий Тяньшань тоғи қир-адирларига томон ҳайдаса, куз-қиш ойларида Сирдарё, Чирчиқ ва Салор дарёлари қирғоқларидаги тўқаю қамишзорларда боққан.

Айтиш жоизки, подачилик у пайтларда энг эъзозли касб-кор ҳисобланган. Айрим манба ва адабиётларга кўра[8:55, 7:279] “авлиёлар ва дарвешлар одатда қишлоқларда истиқомат қилишган ва табиат билан чамбарчас боғлиқ бўлишган. Шу боис ер, ўсимликлар ва ҳайвонлар уларнинг ҳаётида муҳим ўрин тутган. Пайғамбарлар ва авлиёлар ҳаётини кузатганимиз-да, аксариятининг подачилик билан машғул бўлгани диққатни тортади” [8:55, 2:107].

Занги ота фақир ва дарвешсифат бўлиб, одамларнинг сигирларини боқиб, подачилик қилиб, ғарибона ҳаёт кечирган. Занги отанинг кундалик умри доимо саҳрода, подачилик билан ўтган. Намоз ва зикрни қанда қилмаган. Занги отанинг қароматлари ва фазилатларини Хожа Аҳрор, шоирлар Бобораҳим Машраб, Махтумқули, Камий Тошкандий ва бошқалар тилга олиб, шеър ва хотиралар ёзиб қолдирганлар, халқ ўртасида эса турли ривоятлар тўқилган.

Ана шундай шеърлардан бири шоир Хаёлий қаламига мансуб қўлёзма бўлиб, Шарқ

қўлёзмалари маркази фондида 4035/2-инвентар рақам остида сақланади. Ушбу шеър 7 саҳифадан иборат. Шоир Хаёлий (Имом қори) марҳум Абдулла Носиров таъкидига кўра [5:327-328] шеър ва адабиётда XIX асрда яшаган Ахтарийга шогирд бўлган. Ахтарийнинг исми –Афандихон Ортиқхўжа Эшон ўғли 1870 йил эшонлар оиласида туғилган. У Себзор даҳа Ҳовузбўйи маҳалласидан бўлиб, маҳалла мактабида Исматуллоҳ қорида ўқиб, саводини чиқарган, ҳам қори бўлган. Бекларбеги мадрасасида Домла Шомахмуд Охунда, Қўқон ва Бухоро мадрасаларида ўқиб хатми китоб қилди. Шеър ва адабиётда устози Пирмуҳаммад Аълам (тахаллуси Котиб) домла бўлиб, форсий ва арабий шеърларга моҳир эди. “Ал-Изоҳ”, “Ислоҳ” каби диний журналларга ва “Садон Туркистон” газеталарига шеър ёзиб турган.

Занги ота фаолиятига оид ушбу шеър [13:82-88] шундай мисралар билан бошланади:

*Аё Занги Ота бул кун зиёрат қилгани
келдим, 82 б.*

*Муборак остонанга юзумни сургани
келдим.*

*Келиб ман кўп умид бирла мани ноумид
қилмангиз,*

*Идрокдин ман бориб чарчаб мадад сиздин
тилаб.*

*Манинг додимга эй шоҳим Худога
еткуринг оҳим,*

*Фидо бўлсун сенда жоним бугун дод
этгани келдим.*

*Тилаб ҳақни жамолин сизлардин
истионатни,*

*Қабул айланг зиёратни бугун арз этгани
келдим.*

*Юрубман зор саргардон тополмай
дардима дармон,*

*Юракда кўп эрур армон бу кун айтгани
келдим.*

*Яратган ул Худо ҳаққи, пайғамбарлари
ҳаққи,*

*Тамоми анбиё ҳаққи бу кун дод этгани
келдим. 83 а.*

*Умид кўндир ман осийни қабул айланг
дуосини,*

*Қилинг сиз дуосини бир муддао бу кун дод
этгани келдим.*

Бул ғазални ўқудилар ғазал собод девона,

*Қилгали бечора келдим қабрингиздан
ўргулай.*

*Бенаво ҳолимга боқиб амрингиздин
ўргулай,*

*Ул Худовандо қилибдур сизни табарруки
жаҳон.*

Кўриниб турибдики, Занги ота зиёратгоҳига кўплаб зиёратчилар келиб, ўз мушкулини осон қилишни ҳамда турли яхши ниятларини Яратгандан сўрашган. Фахриддин Али Сафий “Рашахот” асарида шундай ёзади: «Аларни Занги бобо ҳам деб айтулар. Ҳаким Атонинг асҳоби хулафоларининг аъзами ва ақдами эрдилар. Мавлид ва масканлари Шош вилоятида ва қабри мубораклари ҳам ул жойда турур. Халқ зиёрат учун ул ерга борурлар ва муродларига восил бўлурлар» [12:25].

*Қабр ичинда барқ уради ой ё офтоб,
Ой кунлар раишқ этди нурингиздан
ўргулай.*

*Бир гадо бенаво келди эшикка дод этиб,
Бир мадад айланг дуойи хайрингиздан
ўргулай.*

*Ман ётиб остонангизда йиғлаюрман субҳ
шом,*

*Бош урубон йиғлайин остонангиздан
ўргулай. 83 б.*

*Йиғласам қилгаймукин ёрдам мадад
Анбар она,*

*Бир мадад айланг дуойи хайрингиздин
ўргулай.*

*Ишқ ўти тушти юракка куйди жоним
йиғлайин,*

*Додима танг мазор дохингиздан ўргулай.
Пайғамбар элчисидир ул ҳазрат Жаброил,
Махлуқот ризқига муаллақдир Микоил.*

*Маҳшар куни бўлганда сурун тортар
Исрофил,*

*Жонин олур барчани аввал ҳазрати
Азроил.*

*Қарор сабр йўқ манда нетай фазл карам
сенда,*

*Умидлар кўп эрур анда сени ҳар кунда
изларман.*

*Шароб ишқидин ичган бу дунё мулкидин
кечган,*

*Бу дунёдин чироқ ўчган сени ҳар кун
изларман.*

*Ўзим кўрган эранларни берибдур сени
коҳларни, 84 а.*

*Олибдурман жавҳарни сени ҳар кунда
изларман.*

*Илоҳо раҳматинг кўндур мани ноумид
эта кўрма,*

*Хаёлий йиғлабон этур сени ҳар кунда
изларман.*

Шоир Хаёлий ўз шеърини Занги ота зиёратгоҳи остонасига бош уриб келгани ҳақидаги мисралар билан бошлайди. Шу ўринда бир нарсани алоҳида таъкидлаш керакки, Занги ота омма наздида зоҳид ва Аллоҳ азиз қилган авлиё сифатида улуғланган. Бу бежиз эмас, албатта. Маълумки, Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор Занги отани ҳурмат қилар, қабрини зиёрат қиларди. Зиёрат вақтида қабридан “Аллоҳ, Аллоҳ” овозини эшитганини Хожа Аҳрор сўзлар эдилар (“Илк мутасаввифлар” асари. 193-бет) [6:343].

“Рашахот” да “Ҳазрати Мавлоно Қози алайҳир раҳма Ҳазрати Эшон (Убайдуллоҳ Аҳрор)дин нақл қилибдурким, ойдилар: “Ҳар вақт Занги Отонинг зиёратларига келсам, қабри муборакларидин ҳама (вақт) “Аллоҳ, Аллоҳ” деган овоз эшитурман”[12:25].

Шоир Хаёлий шеърини зоҳиднинг олам ва борликда тутган ўрни, инсон тақдири, Яратган олдида истиғфор айтиш каби ахлоқий-маиший масалалар ўрин олган. Бироқ шеърнинг охириги икки саҳифасида эса Бобораҳим Машраб мисраларидан фойдаланганини кўришимиз мумкин:

*Аё эй ёр-ёронлар бўлубман зори
саргардон, 87 б.*

*Гаҳи хандон гаҳи гирён қаландар
бўлгоним бўлгон.*

*Чиқарман дашту саҳро кезарман тоғ ила
дарё,*

*Кийикларга бўлиб ҳамроҳ қаландар
бўлгоним бўлгон.*

*Мухаббат шарбатин ичдим ва олам
меҳридин кечдим,*

*Гоҳи ўтдек ёниб ўчдим қаландар
бўлгоним бўлгон.*

*На мулломан, на обидман, на ошиқ, на
зоҳид,*

*Кириб майхона ичра қаландар бўлгоним
бўлгон.*

*Ҳиндистондин шошиб келган ғариби
бенаволик,*

*Кийиб энига оқ пўстин ўлим мард
навоилик.*

*Дарёлар бўйини бўйлаб мазоратларни кўп
кўзлаб,*

*Бефарзанд сўзини сўзлаб ўлим марг
наволик.*

Гўдаклар улгайсин ҳар дам худо деб, 88 а.

Илоҳий юртимиз сойишта бўлсин.

Илоҳимни изларман изин излаб кетарман,

Доим муни айтарман Ла Илаҳа Иллаллоҳ.

Жоним борин беройин, бериб боқиб

турайин,

Жоним бирла айтайин Ла Илаҳа

Иллаллоҳ.

*Азалдин то абад дўстлар билински аҳд
деб билдим.*

*Тилимда рабби илоҳ(ғалаён) дийдор деб
келдим,*

*Ўзинг авлоди пайғамбар отингдур
Ҳазрати Офоқ.*

*Ки ноумид қилмагай сен деб улуг даргоҳ
деб билдим,*

*Қиёмат барғаҳийни тузар ул кун (қилар
неклар).*

*Золиминно раббоно ё воҳид ал-қаҳҳор деб
келдим,*

*Отангдур Ҳайдаргузор, бобонгдур Аҳмади
мурсал.*

*Сени кўрган кишидин ўргулай деб дод
этиб келдим,*

*Кел, эй Машираб ошиқ сен умид даргоҳи
афв эт. 88 б.*

Занги отанинг бутун онгли ҳаёти Мовароуннаҳр халқларининг энг оғир ва даҳшатли даври мўғуллар истилосига тўғри келган. Ана шундай оғир вазиятда Занги ота ва унинг 10 ортик шогирдлари халқ оммасини қаҳрамонлик, ватанпарварлик, меҳнатсеварлик, ҳалоллик, адл-инсоф, поклик, яхшилик, тўғрилиқ, меҳр-шафқат каби олий умуминсоний ғоялар билан озиқлантириб, уларни руҳан ва маънан қўллаб-қувватлашган. Бу борада қатор тарихий манбаларда қимматли маълумотлар келтирилган [10:25-27].

Хулоса қилиб айтганда, Занги ота зиёратгоҳи асрлар давомида кишилар қалбини поклайдиган, уларни яхшиликка чорлайдиган

улуғ диний-маънавий маскан вазифасини ўтаб келмоқда. Бу ҳақда омма орасида ҳар хил ривоятлар мавжуд. Ўз навбатида турли даврларда Занги ота фаолиятига атаб шеърлар битилганки, улар ёрдамида биз тарихий ҳақиқатни аниқлаш имконига эга бўламиз.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Асрор Самад. Занги ота маркади. - Т.: "Минҳож", 2004. 10-б.
2. Aynur Kocak. Zengi Ata'nin menkebleri, turbesl ve bayrami uzerine // Turk Kulturu ve Hacy Bectas veli Aiastyima Dergisi, sy 25, Ankara, 2003. – S. 107.
3. Муҳаммад С. Тарихи жадидаи Тошканд (Тошкентнинг янги тарихи). Икки жилд. ЎЗР ФА Шарқшунослик институти Қўлғезмалар фонди. Инв.№ 7791.
4. Муҳаммад Олим Шайх Азизон. Ламахот мин нафхотул-қудс / Таржима, тадқиқот, сўз боши ва изоҳлар муаллифлари К.Каттаев ва А.Нарзуллаев. - Самарқанд: «Зарафшон», 2007.
5. Носиров А. Афандихон (Ахтарий) / Тошкент олимлари ва шоирлари. Шарқ қўлғезмалари фонди қўлғезма № 13407, 3-жилд. 327-328-саҳифа.
6. Носиров А. Занги ота / Тошкент олимлари ва шоирлари. Шарқ қўлғезмалари фонди қўлғезма № 13407, 3-жилд. 343-саҳифа.
7. Ömer Lütfi Barkan. Estila Devirlerinin Kolonizator Türk Dervihleri ve Zaviyeler // Vakəflar Dergisi. s. II, Ankara, 1942, sf. 279–304.
8. Саидов А. Ҳазрат Занги ота. – Т.: Шарқ, 2015. 55-бет.
9. Ўринбоев А., Бўриев О. Тошкент Муҳаммад Солих тавсифида. - Т.: «Фан», 1983.
10. Файзиев Т. Зангиота Химматий. – Т.: Мовароуннаҳр, 2001. 8-бет;
11. Фаҳруддин Али Сафий. Рашаҳоту айнил-ҳаёт. ЎЗР ФА . Қўлғезмалар фонди. Инв.№ 1382. 19-саҳифа.
12. Фаҳруддин Али Сафий. Рашаҳоту айнил-ҳаёт (Оби ҳаёт томчилари) / Нашрга тайёрловчилар М. Ҳасаний ва Б. Умрзоқ. – Т.: Абу Али ибн Сино, 2004. 25-бет.
13. Хаёлий. Занги ота ҳақида шеър. ЎЗР ФА Шарқшунослик институти Қўлғезмалар фонди, қўлғезма № 4035/2. 82-88-саҳифалар